

vuqlwfr tuttkfr cSxk dh efgykvksa ds f'k{kk fodkl dh ;kstuk, j e-iz- ds vuwiiqj ftyk ds iq"ijktx<+ fodkl[k.M dk izrhd HkkSxksfyd v/;;u

MkW- gsejkt ejkoh ¹] MkW- ,l- ih- ik.Ms; ²

¹ l- f'k{kd] 'kk-izk-fo- mekfu;k ftyk vuwiiqj] e/; çns'k] Hkkjr

² izk/;kid Hkwxksy] 'kkldh; Bkdqj j.ker flag egkfo|ky;] jhok] e/; çns'k] Hkkjr

lkjka'k

vuwiiqj ftyk dk iq"ijktx<+ fodkl[k.M ,d vkfnoklh cgqy tula;k okyk {ks= gSA bl fodkl[k.M esa cSxk tuttkfr lfgr dqy 16 tutkrh; lewg fuokl djrs gS] ftuesaa cSxk lcls finM+h gqbZ tuttkfr gSA izfrosfr fodkl[k.M esa bl tuttkfr esa lk{kjrk nj ek= 50 izfr'kr ikbZ tkrh gSA dqy lk{kjrk esa cSxk iq#"k dh lk{kjrk nj 53-41 izfr'kr ,oa cSxk efgyk lk{kjrk nj 46-58 izfr'kr gSA cSxk efgykvksa esa lk{kjrk nj dh U;work ds mUu;u gsrq dsUæ ,oa jkT; ljdkjksa }kjk fofHkUu ;kstukvksa dks :ikafdr fd;k x;k gSA bu ;kstukvksa esa dU;k vkJe] dU;k f'k{kk iflj] vkoklh; ;kstuk] Nk= x`g ;kstuk] izkS<+ f'k{kk ,oa vkSipkjsrj f'k{kk ;kstuk vkfn izeq[k gSA bu ;kstukvksa ds okafPNr ykHk v/;;u {ks= esa cSxk efgyk dh f'k{kk ds {ks= esa n`f"Vxkspj gksus yxk gSA

ewy 'kCn % cSxk efgyk] ;kstuk] :ikadu] ykHkA

izLrkouk

Hkkjr esa fofHkUu iztkrh; lewgkas dk fuokl feyrk gSA ;s lewg ns'k dh lkaLd`frd fofokrk ds fy;s mÜkjnk;h gSA<sup>1</sup> bu fofHkUu lewg esa le; ds lkFk rkyesy djrs gq, vius fodkl dks xfr'khy fd;k gS] fdUrq dqN lewg fodkl dh n`f"V ls dkQh finM+ x, gSA fodkl dks vk/kkj ekurs gq, ns'k eas fuokl djus okyh tula;k dks tux.kuk fofHkx }kjk 03 oxksZa & lkekU; tkfr] vuqlwfr tkfr ,oa vuqlwfr tuttkfr ds oxhZd`r fd;k gSA<sup>2</sup> bu rhuksa oxksZ esa vuqlwfr tuttkfr ds yksx vkfFkZd&lkekftd n`f"V ls vU;ksa dh rkyuk esa dkQh finM+s gSA ns'k ds ,sls HkwHkx tks fdUgh dkj.kksa ls iggap ls nwj gS] mUgha {ks=ksa esa buds fuokl gSA Hkkjr esa bl lEoxZ esa 550 lewgksa dks fpUgkafdr fd;k x;k gSA bu 550 tutkrh; lewgksa esa lkr ,slh tuttkfr;kj gS] tks vR;f/kd finM+h gSA Hkkjr ljdkj bu lkrksa lewgksa dks vfr finM+h gqbZ tuttkfr;ksa dh lwph esa lefgr dj buds cgqeq[kh fodkl dh ;kstukvksa dk :ikadu dj f'k{kk lfgr vU; vkfFkZd&lkekftd rRoksa dks xfr'khy djus gsrq izfro)rk dh gSA bUgh 07 vfr finM+h gqbZ tuttkfr;ksa esa ,d cSxk tuttkfr gS³] tks e/;izns'k ds vuwiiqj] 'kgMksy] fM.Mksjh ,oa ckyk?kkV ftyksa ds ?kus ouksa esa fuokl dj jgs gSA

f'k{kk tks fd ekuo ds cgqeq[kh fodkl dk ewyk/kkj gS] Lora=rk izkflr ds okn fofHkUu ;kstukvksa dk fuekZ.k djrs gq, ns'k ds ukxfjdksa ds 'kS{kf.kd fodkl dk dk;Z izkjaHk fd;k x;kA dqN lewg rks fodkl esa vkxs fudy x,] fdUrq cSxk tuttkfr dh lk{kjrk vkisf{kr xfr izklr u dj ldhA cSxk tuttkfr esa gh cSxk iq#"k dh rkyuk esa cSxk efgykvksa dh lk{kjrk nj] mEehnksa ls ihNs ikbZ x;hA cSxk efgykvksa esa lk{kjrk dh n;uh; fLFkr ls mokjus gsrq fofHkUu ;kstuk, j izkjaHk dh xbZA izLrqr v/;;u cSxk efgyk f'k{kk fodkl ;kstuk, j ds vUrxZr mu lHkh ;kstukvksa dk fo'ys"k.k fd;k x;k gS] tks bl tuttkfr dh efgyk ds fodkl dks xfr'khy djrh gSA

'kks/k fof/k

HkkSxksfyd 'kks/k dk;Z esa v/;;u fo"k; ls lEcfU/kr rF;ksa ,oa lwpukvksa dks ,df=r dj lkaf];dh; fof/k;ksa ls fu"d"kZ izklr fd, tkrs gSA izLrqr 'kks/k foLr`r {ks=h; v/;;u ls miyC/k lwpukvksa ,oa fofHkUu dk;ZØeksa ls izklr }rh;d vkdM+ksa dh lgk;rk ls iw.kZ fd;k x;k gSA v/;;u dh cks/kxE;rk gsrq vko';drkuqlkj vkjs[kksa dh lgk;rk yx xbZ gSA

v/;;u {ks=

izLrqr 'kks/k v/;;u e-iz- ds vuwiiqj ftyk dh iq"ijktx<+ fodkl[k.M dh cSxk tuttkfr ls lEcfU/kr

gSA bl fodkl[k.M ds 65 xzkeksaa esa dqy 7581 cSxk tula[;k gS] ftuesa 3894 iq#"k ,oa 3687 efgyk gSA cSxk tutkfr lk{kjrk dh n`f"V ls ftys dh fiNM+h tutkfr;ksa esa gSA buesa lk{kjrk nj 50-37 izfr'kr ikbZ tkrh gSA⁴ cSxk efgykvksa esa cSxk iq#"kksa dh rgyuk esa lk{kjrk nj de feyrh gS⁵] tks bl tutkfr ds vkfFkZd&lkekftd fodkl ds ekxZ esa ,d jksM+k cuh gqbZ gSA bl #dkoV dks nwj djus gsrq jk"V^{ah}; ,oa izkUr; Lrj ij cSxk efgykvksa dh lk{kjrk esa o`f) ds fy, fofHkUu ;kstuvksa dk :ikadu dj lapkfy fd;k tk jgk gSA bu ;kstuvksa es dqN ,slh ;kstuk,; gS] tks flQZ cSxk efgykvksa ds fy, gS] fdUrq dqN ;kstuk, cSxk iq#"k ,oa cSxk efgyk nksuksa ds f'k{kk fodkl ls IEcfU/kr gSA izeq[k ;kstuk,; fuEukuqlk gS&

1- dU;k vkJe 'kkyk

vkfnoklh {ks=ksa esa efgyk ,oa iq:"k nksuksa ds lk{kjrk fodkl ds fy;s vkJe 'kkyk ifj;kstuk dk fØ;kUo;u 10 oha iapo"khZ; ;kstuk esa izkjaHk fd;k x;kA bl ifj;kstuk dk izkjaHk fuEukafdr nks :iksa esa ik;k tkrk gS&

- 1- 'kkldh; LRkj ij vkJe 'kkyk dk izkjaHk]
- 2- Lo;a lsoh laLFkkvksa dks vuqnu iznku dj vkJe 'kkyk dk lapkyuA

vkfnoklh ifj;kstuk {ks= iq"ijktx<+ ds 65 xzkeksa esa fuokl djus okys cSxk tutkfr ds iq:"kksa vkSj efgykvksa esa f'k{kk fodkl ds iz;kstufkZ vkJe 'kkykvksa dks LFkkr fd;k x;k gSA

;kstuk dk mís'; % izns'k ds oukapy vkSj nwjLFk {ks=ksa es tgg; 'kS{kf.kd lqfo/kk miyC/k ugha gS] ogk; vkJe 'kkyk dh O;oLFk dh x;h gSA bu vkJe 'kkykvksa esa d{kk ,d ls vkB rd dh d{kk;sa yxkbZ tkrh gSaA IHkh vkJeksa esa Nk=kvksa dks fuokl dh lqfo/kk miyC/k gSA vkJe iflj esa gh f'k{kdksa ds fy;s 'kkldh; vkokl O;oLFk miyC/k djkbZ tkrh gSA⁶

;kstuk dk Lo:i ,oa dk;Z {ks= % bl izdkj dh ;kstuk,; IHkh ckyd ,oa ckfydkvksa ds dk;Z{ks= ds varxZr lfeeyr gSaA pwafr 'kks/k dk fo"k; cSxk efgyk ds f'k{kk fodkl ls lacaf/kr gSa] vr%

v/;;u {ks= ds cSxk izkstsDV ds varxZr fuoklj cSxk efgykvksa dks vkJe 'kkyk ds ifj/k esa v/;;u gsrq lekfgr fd;k x;k gSA

ik= fgrxzkg % cSxk efgyk vkJe 'kkykvksa esa cSxk tutkfr dh Nk=kvksa dks vkJe 'kkyk esaa izos'k fn;k tkrk gSA vU; tutkfr dh Nk=kvksa dk izos'k oftZr gSA vkJe esa izos'k ysus okyh izR;sd cSxk Nk=k dks f'k"; o`fUk izklr djus dh ik=rk gsrh gS] tks 360 :i;s izfr ekg dh nj ls 10 ekg ds fy;s iznku dh tkrh gSA f'k"; o`fUk ds vfrfjDr cSxk Nk=k dks NBoha ls vBoha rd jkT; Nk= o`fUk Øe'k% 20 :i;s ,oa 30 :i;s rFkk ukSoha ,oa nloha dh Nk=k dks 30 ls 40 :i;s izfrekg izklr djus dh ik=rk gSA tcfdr d{kk rhu ls ikap esa v/;;ujr Nk=kvksa dks 15 :i;s izfr ekg dh nj ls nl ekg ds fy;s 150 :i;s dh Nk=o`fRr nsus dk izko/kku gSA

fgrxzkg p;u izfØ;k % izos'k nsus ds fy;s ,d lfevr dk xBu fd;k tkrk gS] ftlds vk/kkj ij lfevr ds vuq'ka'kk ij izos'k fn;k tkrk gSA

;kstuk fØ;kUo;u dh izfØ;k % dysDVj }kjk izos'k lfevr dh vuq'ka'kk ij Lohd'fr vkns'k tkjh fd;k tkrk gSA bls fy;s foHkkx ds lgk;d vk;qDr] ftyk la;kstd] fodkl[k.M vf/kdkjh] fodkl[kaM f'k{kk vkf/kdkjh ls laidZ dj ;kstuk dk ykHk fy;k tk ldrk gSA

iapk;r laLFkkvksa dh Hkwfedk % {ks= esa vkus okyh foHkkx dh vkJe 'kkykvksa dk fujh{k.k xzke iapk;r mldh lfevr] mlds }kjk v/khd`r lnL; }kjk fd;k tkrk gSA tuin iapk;rksa ij muds {ks= esa vkJe 'kkykvksa ds lapkyu dh ftEesnkjh gsrh gSA vkJeksa ds esl lapkyu] izos'k] j[k&j]kko ij iapk;r dh fujkuh jgrh gSA vkJe 'kkykvksa ds v/kh{kdk ftyk iapk;r vkSj tuin iapk;r ds fu;a=k esa gksrs gSA vkfnoklh cSxk efgyk vkJe 'kkyk ;kstuk }kjk v/;;u {ks= cSxk izkstsDV ds 65 xkokas es IHkh izdkj ds vkJe 'kkykvksa dh dqy la;k 5 gS] ftuesa 4 izkFkfed 'kkyk rFkk 1 ek;/fed 'kkyk gS] tSlk fd fuEukafdr lkj.kh ls Li"V gksrk gS&

lkj.kh Øekad 1% vkfnoklh ifj;kstuk {ks= iq"ijktx<+ esa cSxk efgyk vkJe 'kkyk dk Lo:i&2010

Ø-	oxZ	fojky; la;k	Nk=kvksa dh {kerk	izos'kr Nk=kvksa dh la;k
1-	izkFkfed ckfydk vkJe 'kkyk	4	350	112
2-	ek;/fed ckfydk vkJe 'kkyk	01	100	42
	;ksx	05	450	154

lzksr %& cSxk izkstsDV iq"ijktx<+ o"kZ 2010-

mi;qZDr lkj.kh Øekad 1 ds vuqlkj v/;;u {ks= esa cSxk efgyk vksa ds fy;s dqy 05 vkJe 'kkyk;sa LFkkfir dh x;h gSa] ftuesa 4 izkFkfed Lrj rFkk 1 ek;/fed Lrj dh vkJe 'kkyk gSA bl izdkj dqy vkJe 'kkykvksa esa 80 izfr'kr vkJe 'kkyk;sa izkFkfed Lrj dh gS] ftuesa dqy 154 cSxk Nk=k;sa f'k{kk izklr dj jgh gSaA

vk/kkjHkwr lajpuk dk Lo:i % cSxk efgyk vkJe 'kkykvksa esa Lo;a dk viuk Hkou] QuhZpj] iqLrdky;] [ksy lkexzh ,oa f'k{kd inLFk gSaA pwaFd IHkh cSxk efgyk vkJe 'kkykvksa dh LFkkiuk dsUæ ljdkj }kjk dh x;h gS] ftlls i;kZlr ctV vkoafVr fd;k tkrk gSA o"KZ 2009&10 es bu vkJe 'kkykvksa dh fofHkUu enksa ds O;; gsrq 1-20 djksM+ :i;s iznÜk fd;s x;sa

2- dU;k f'k{kk ifjlj

dsUæ ,oa jkT; ljdkj }kjk cSxk efgyk vksa ds f'k{kk fodkl ds fy;s vuqlwfpr tkfr;ksa ,oa vuqlwfpr tutkfr;ksa dh ckfydkvksa dh Hkkafr dU;k f'k{kk ifjljksa dh LFkkiuk dh x;h gSA

mís';

dU;k f'k{kk ifjlj dh LFkkiuk ewyr% bathfu;fjax] fpdfRIk] jkT; ,oa dsUnzh; iz'kklfud Isokvksa rFkk lkoZtfud izfr"Bkuksa esa jkstxkj ds csgrj volj iznku djus ds mís'; ls bu oxksZ dh izfrHkkoku ckfydkvksa ds fy;s mRre dksfV dh f'k{k.k lqfo/kk;sa] izksRIkgudkj vkfFkZd lgk;rk rFkk mUke i;kZoj.k miyC/k djkus ds mís'; ls izns'k Hkj esa rhu dU;k f'k{kk ifjljksa dh LFkkiuk dh x;h gSA bl izdkj dk ,d ifjlj v/;;u {ks= esa LFkkfir gSA fnlacj 2010 rd fdlh ,slh cSxk efgyk dk uke lkeus ugha vk;k tks bu ifjljksa esa nkf[kyk izklr fd;k gSA

**dU;k f'k{kk ifjljksa es Lohd`r lhV %** dU;k ifjlj iq"ijktx<+ esa 245 lhVsa Lohd`r gSa] ftuesa ls 196 vuqlwfpr tutkfr dh Nk=kvksa ds fy;s] 37 vuqlwfpr tkfr laoxZ Nk=kvksa ds fy;s vkSj 12 vU; laoxksZ ds fy;s vkjf{kr gSA vuqlwfpr tutkfr;ksa ds fy;s vkoafVr 196 lhVksa esa gh cSxk efgyk vksa dks Hkh izos'k fn;k tkrk gSA izR;sd dU;k f'k{kk ifjlj es NBoha ls 12oha rd dh d{kk;sa yxrh gSA izR;sd d{kk ds fy;s 35&35 lhV Lohd`r gSA bu laLFkkvksa es 6oha] 9oha vkSj 11oha es uohu izos'k fn;k tkrk gSA

izos'k gsrq ik=rk % dU;k f'k{kk ifjlj laLFkk es vuqlwfpr tutkfr ftlesa cSxk tkfr dh ckfydk;sa Hkh lfEeyr gksrh gSa] dks ftUgksaus ikapoha] 8oha ;k 10 oha esa 60 izfr'kr vFkok

mlls vf/kd vad izklr fd;s gksa vkxkeh d{kk esa izos'k ikus dh ik=rk gSA ;|fi izos'k dh ik=rk e-iz- ds fdlh ftys esa fuokljr Nk=kvksa dks gh gSA

izos'k gsrq vkosnu % izos'k dh ik=rk j[kus okyh Nk=kvksa dks fu/kkZfjr izi= esa vkosnu lacaf/kr laLFkk ds izkpk;Z dks 30 twu rd izLrqr djuk gksrk gSA vkosnu i= ds lkFk fiNyh d{kk dh vadlwph dh Nk;kizfr] 'kkyk NksM+us dk ewy izek.k i= layXu djuk vfuok;Z gksrk gSA lkeU;r% bu laLFkkvksa esa izos'k dh frfFk 15 tqykbZ gSA

dU;k f'k{kk ifjlj esa izosf'kr ckfydkvksa dks 10 ekg rd 360 :- ekfld nj ls f'k";o`fÜk iznku dh tkrh gSA iks"k.k&vkgkj ds fy;s izfr ckfydk 60-00 :- izfr ekg vyx ls fn;s tkrs gSaA l= esa ,d ckj x.kos'k gsrq 350@& dh vkfFkZd lgk;rk nh tkrh gSA

bu IHkh laLFkkvksa esa Nk=kvksa dks fu%'kqYd vkokl lqfo/kk] ikB;iqLrdsa] lanHkZ iqLrdsa iznku dh tkrh gSA Vsyhfotu] lekpkj i=] dEl;wVj izf'k{k.k ds lkFk&lkFk fu%'kqYd ys[ku lkexzh Hkh v/;;ujr Nk=kvksa dks iznku dh tkrh gSA

vkfnoklh ifj;kstuk {ks= iq"ijktx<+ ds varxZr 65 cSxk xzkeksa ds e/; esa lFkr vejdaVd tks fd ikapoh Js.kh dk uxj Hkh gS rFkk bl LFky ij dsUnzh; ljdkj }kjk izofrZr tutkrh; fo'ofokj; dh LFkkiuk dh xbZ gS] esa tutkrh; efgyk ds f'k{kk fodkl gsrq dU;k ifjlj dh LFkkiuk dh xbZ gS] ftles IHkh tutkrh; ,oa vuqlwfpr tutkfr dh dU;kvksa dks izos'k fn;k tkrk gSA bl laLFkk esa lu~ 2003 ls 2010 rd cSxk Nk=kvksa dh la[;k fuEukuqlkj ikbZ xbZ&

lkj.kh Øekad 2% tutkrh; dU;k f'k{kk ifjlj vejdaVd esa cSxk Nk=kvksa dh la[;k 2003&2010

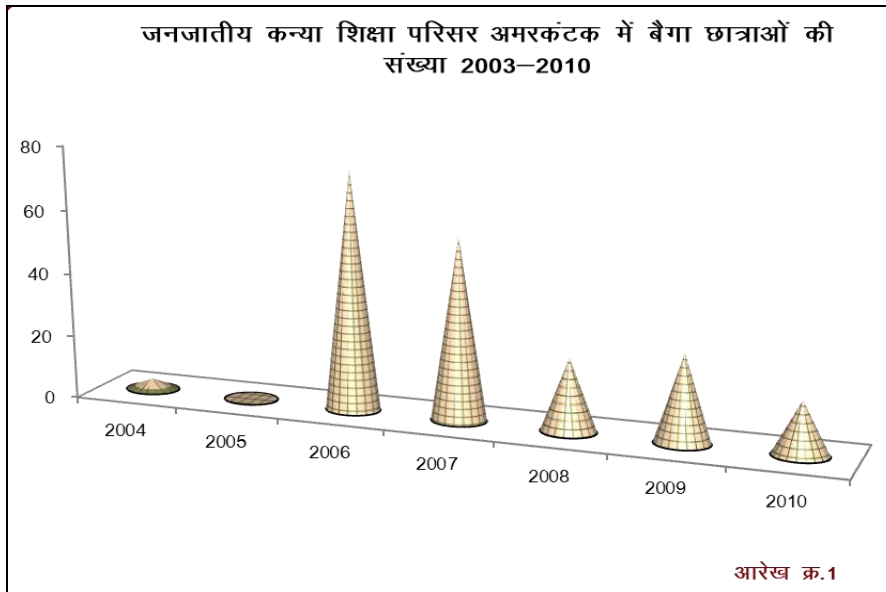
Ø-	o"KZ	cSxk efgyk vksa dh la[;k	o`f) ;k àkl	o`f) dk izfr'kr
1-	2003	03	&	&
2-	2004	04	\$1	33-3
3-	2005	vizklr	&	&
4-	2006	07	\$3	75-00
5-	2007	011	\$4	57-00
6-	2008	14	\$3	22-80
7-	2009	18	\$4	27-50
8-	2010	21	\$3	16-60

Izksr % dU;k f'k{kk ifjlj vejdaVd ls izklr tkudkj ij vk/kkfjr o"KZ 2003 ls 2010-

mi;qZDr lkj.kh Ø- 2 ls Li"V gksrk gS fd 2003 ls 2010 dh vof/k esa dU;k f'k{kk ifjlj esa cSxk Nk=kvksa ds izos'k dh la[;k esa mÜkjsÜkj vfHko`f) gqbZ gSA ;|fi vfHko`f) ds izfr'kr esa

mrkj&p<+ko n`f"Vxkspj gksrk gSA 2003 esa dqy 03 cSxk Nk=kvksa dks dU;k ifjlj esa izos'k feyk] tks lu~ 2010 dh fLFkfr esa c<+dj

21 gks x;kA ftlls Li"V gksrk gS fd v/;;u {ks= dh cSxk tutkfr ds yksx mUkjksUkj f'k{kk izklr gsrq tkx#d gks jgs gSA

cSxk tutkfr dh efgykvksa ds fy;s Nk=kokl ;kstuk % v/;;u ds lkFk&lkFk jgus dh lqfo/kk miyC/k djkus ds fy;s Nk=kokl lapkfy gSaA Nk=kokl ckyd vkSj ckydkvksa ds fy;s vyx&vyx gSaA Nk=kokl izh&eSfV^{ad} rFkk iksLV eSfV^{ad} Lrj ds gksrs gSaA

fgrxzkggh p;u izfØ;k % 'kS{kf.kd {ks= esa fojky; [kqyus ds i'pkr izfro"KZ bPNqd Nk=kvksa ls vkosnu i= izklr dj 'kS{kf.kd laLFkk ds izeq[k ds ek;/e ls Nk=kokl v/kh{k d ds ikl tek fd;k tkrk gSA fiNys o"KZ dh Nk=kvksa dks izos'k esa izkFkfedrk nh tkrh gSA

;kstuk dk Lo:i% vuqLwfr tutkfr cSxk efgykvksa gsrq tks d{kk N% ls d{kk nl esa v/;ujr gSa] os Hkh eSfV^{ad} Nk=kokl esa fuokl djrs gSA izR;sd Nk=kokl esa eq¶r fuokl] QuhZpj] ikuh] jks'kuh] jksbZ dk lkekUk] prqFkZ Js.kh deZpkjh dh lsok rFkk ,d v/kh{k d dh lqfo/kk Hkh miyC/k djkbZ tkrh gSA Nk=kokl esa fuokl cSxk Nk=kvksa dks vU; tutkrh; Nk=kvksa dh Hkkafr f'k";o`fUk iznku dh tkrh gSA f'k";o`fUk ds vfrfjDr cSxk Nk=kvksa dks jkT; Nk=o`fRr Øe'k% :i;s 30-00 ,oa :i;s 40-00 d{kk 9oha ,oa nloha ds fy;s rFkk #i;s 20 ,oa 30 d{kk 6oha ,oa 8oha rd izklr djus dh ik=rk jgrh gSA cSxk ckydkvksa dks 360 #i;s izfrekg 10 ekg ds fy;s f'k";o`fUk ns; gSA iksLVeSfV^{ad} Nk=koklksa esa futh mi;ksx esa vkus okyh lkexzh ds LFkku ij fuEukuqlkj nj ls vxkou HkRrk ns; gS&

cSxk Nk=kvksa dks vU; tutkfr Nk=kvksa ds lkFk izos'k fn;k tkrk gSA iq"ijktx<+ ifj;kstuk {ks= ds lHkh Lrj ds Nk=kvksa ds Nk=kokl dh la[;k] LFky ,oa cSxk Nk=kvksa dh la[;k fuEukuqlkj gS&

lkj.kh Øekad 3% ifj;kstuk {ks= eas Nk=kokl la[;k ,oa Nk=kvksa dh la[;k & 2010

Ø-	fooj.k ¼ukexzke ½	{kerk	Nk=kokl la[;k	cSxk Nk=kvksa dh la[;k
1-	vejdaVd eSfV ^{ad} ksUkj	100	01	7
2-	jktsUæxzke izh eSfV ^{ad}	50	01	04
3-	csuhokjh izh eSfV ^{ad}	50	01	12

- 1- Nk=kokl ds izos'k ds izFke o"KZ esa & 500-00
- 2- Nk=kokl ds izos'k ds f}rh; o"KZ esa & 250-00
- 3- Nk=kokl ds izos'k ds r`rh; o"KZ esa & 200-00

Izksr % vkfnoklh ifj;stuk {ks= iq"ijktx<+ o"KZ 2010- mi;qZDr lkj.kh Øekad 3 ds vuqlkj v/;;u {ks= esa dqy 03 ckydk Nk=kokl gSa] ftues 01 Nk=kokl iksLVeSfV^{ad} Lrj rFkk 02 izh eSfV^{ad} Lrj ds gSaA rhuksa Nk=koklksa esa dqy 23 cSxk Nk=k;sa o"KZ 2010 esa izos'kr jghA

cSxk Nk=kvksa gsrq Nk= x`g ;kstuk % vU; ;kstukvksa ds lerqY; cSxk tutkfr dh

ckfydkvksa gsrq 'kkyk x`g ;kstuk dh lqfo/kk dsUæ ljdkj }kjk iznk; dh tkrh gSA

;kstuk dk mís';

egkfo|ky; Lrj ds cSxk Nk=kvksa ds fo|kfFkZ;ksa dh la[;k ds eku ls eSfV^adkSÚkj Nk=kokl varxZr Lohd`r lhVksa dh la[;k de jgrh gSA bl dkj.k lhVksa dh la[;k ls vf/kd fo|kfFkZ;ksa dks Nk=koklksa esa izos'k ugha fey ikrk] rFkk vFkZHkkj ds dkj.k os viuh leqfpr O;oLFkk ugh dj ikrsA xzkeh.k vapyksa ls vkus okyh cSxk Nk=kvksa dks vkokl dh rjar vko';drk gksrh gSA blfy;s leL;k ds funku gsrq jkT; 'kklu us Nk=kokl lqfo/kk ds vuq:i x`g ;kstuk dk lapkyu fd;k gSA

**Nk=kx`gksa dk lapkyu %** ,sls Nk=k x`gksa dk lapkyu d{kk 11 ,oa mlls Áij ds Nk=ksa ds fy;s fd;k tkrk gSA

**Nk=kx`g Lfkkku ds fu;e %** Nk=kx`g dh lFkkku] lapkyu] O;; rFkk lqfo/kkvksa dh Lohd`r rHkh laHko gS tc de ls de ikap Nk=&Nk=k Nk=x`g es jgus ds fy; rS;kj gksaA Nk=x`gksa esa izos'k nsus ds fy;s izkpk;Z l{ke jgsaxsA

Nk=ksa dks ns; lqfo/kk;sa % fctyh rFkk ikuh ds y;s 10@& izfrekg izfr Nk= dh nj ls [kpZ 'kklu dh vksj ls ogu fd;k tk;sxkA ;fn [kpZ bls vf/kd gqvk rks vfrfjDr jkf'k dk ogu Nk=ksa }kjk cjkj&cjkj fd;k tk;sxkA mi;qZDr laHkkouk lqfuf'pr gksus ij lgk;d vk;qDr@fityk la;kstd@izkpk;Z }kjk mUgs o"kZ esa bl ;kstuk varxZr fn;s x;s vkoaVu ls foy oukdj dks"kk; ls jkf'k vkgj.k djds lh/ks edku ekfyd dks Hkqxrku djuk gksxkA cSxk tutkfr dh Nk=k,i bl ;kstuk dk ykHk ugha izklr dj jgh gSa] D;ksafd ckgj tggj&dgha v/;;u ds fy, xbZ gSa] ogka 'kkldh; dU;k Nk=kokl esa LFkku miyC/k gks tkrk gSA

3- izkS<+ f'k{kk

izkS<+ f'k{kk dk mís'; ,sls yksxksa dks lk{kj cukus ls gS tks 20 o"kZ ls vf/kd dh vk;q okys gSa rFkk fdlh dk;Z esa layXu gksdj /kuktZu dj jgs gSaA ,sls yksxksa dks fnu ds le; dk;Z dh vf/kdrk ds dkj.k jkf= esa v/;;u dh O;oLFkk dh xbZ gSA ;fi bl izdkj dh ;kstuk vkfnoklh] xSj vkfnoklh iq:"k ,oa efgyk lHkh ds fy, gSA bl izdkj ds izkS<+ f'k{kk ds dsUæksa dh dqy la[;k 58 ikbZ tkrh gSA bu laLFkvvksa }kjk ek= izkjafHkd f'k{kk ¼lk{kj½ dk dk;Z fd;k tkrk gSA

izkS<+ f'k{kk vkfnokl;ksa ds e/; vf/kd yksdfiz; u gks ldhA o"kZ 2004&05 ,oa 2005&06 esa Øe'k% izkS<+ f'k{kk ij 276-25] 480-44 yk[k :i;s O;; fd;s x;s gSA

4- vkij's'ku CySd cksMZ

jk"Va dh lk{kjrk esa rhoz o`f) gks bl mís'; esa jktho xka/kh }kjk f'k{kk ds {ks= esa ek=kRed Økafr ds mís'; ls vkijslu CySd cksMZ dk 'kqHkkjaHk fd;k x;kA izkS<+ f'k{kk ds leku vkijslu CySd cksMZ dk mís'; lekurk ds vk/kkj ij f'k{kk iznku djuk Fkka v/;;u {ks= esa dqy 41 vkij's'ku CySd cksMZ fo|ky; FksA vkfnoklh cgqy xzkeksa esa yxHkx ;g ;kstuk can gks pqdh gS rFkk bls LFkku ij vkaxuckM+h ,oa vkSipkfjd f'k{kk }kjk lk{kjrk ds vfHk;ku dks rhoz fd;k tk jgk gSA

5- vkaxuckM+h

;fi vkaxuckM+h dk;ZØe xHkZorh efgykvksa ,oa f'k'kqvksa dh ;kstuk gS] tks dsUæ ljdkj }kjk jkT; ds deZpkfj;ksa dh ns[k&jS[k esa lapkfy dh tk jgh gSA ;g ;kstuk Hkh vkfnoklh ,oa xSj vkfnoklh {ks=ksa ds fy;s lapkfy gSA bl ;kstuk dk izeq[k y{; efgykvksa ,oa f'k'kqvksa ds LokLF; dh ns[k&jS[k gSA fdarq bl ;kstuk ds ek/;e ls 06 o"kZ ds Áij ds cPpksa dks fo|ky; Hkustus dh O;oLFkk Hkh dh tkrh gSA v/;;u {ks= ds lHkh xzkeksa esa vkaxuckM+h ds dsUæ LFkku gSaA bu dsUæksa esa inLFk deZpkjh izfrfnu xkao dk {ks=h; Hkze.k dj efgyk ,oa f'k'kq ds LokLF; laca/kh tkudkj ,oa vko';d mik; fd;s tkrs gSaA

6- vkSipkfjd f'k{kk

vkSipkfjd f'k{kk dsUæ }kjk vuqnu izklr rFkk jkT; ljdkj }kjk lapkfy dh tkrh gSA bl ;kstuk dk izkjaHk 1992 esa fd;k x;k Fkka ;kstuk dk izeq[k y{; l?ku lk{kjrk vfHk;ku gSA bl ;kstuk dh LFkku 500 tula[;k okyh cfLr;ksa ds fy;s gS] fdarq {ks=h; losZ{k.k esa ;g ik;k x;k gS fd dqN ,sls xzke gSa tggj dksbZ vkSipkfjd f'k{kk dsUæ ugha gSA v/;;u {ks= vkfnoklh iz/kku {ks= gksus ds dkj.k vkSipkfjd f'k{kk dsUæ dh LFkku rks dh xbZ gS] fdarq bu dsUæksa dk lQy lapkyu ugha gks ik jgk gSA 2009&10 l= esa vkSipkfjd f'k{kk dh fLFkfr ,oa muds fy;s fu;qDr xq:th rFkk v/;;u djus okys Nk=ksa dh la[;k fuEukuqlkj gS&

lkj.kh Øekad 4% ifj;kstuk {ks= iq"ijktx<+ esa vkSipkfjd f'k{kk dsUæ dh fLFkfr & 2009&10

Ø-	o"KZ	vkSipkfjd fo ky;		dk;Zjr xq:th		Nk=	
		la[;k	o`f)	la[;k	o`f)	la[;k	o`f)
1-	2005	87	&	92	&	208	&
2-	2006	98	11	115	22	247	39
3-	2007	110	12	122	7	281	34
4-	2008	128	18	141	19	318	37
5-	2009	140	12	155	14	359	41
6-	2010	162	22	182	27	411	52

Izksr & dk;kZy; eq[; dk;Zikfyd vf/kdkjh 'kgMksy 2010-

mi;qZDr lkj.kh Øekad 4 Is Li"V gksrk gS fd vkSipkfjd dsUæksa rFkk bues inLFk xq:th rFkk v;;u ds fy;s izos'k izklr Nk= rhuksa dh la[;k esa o`f) gqbZ gSA ;|fi ;g o`f) larks"ktud ugh gS fdarq fiNM+s vkfne lekt Is lacaf/kr Nk=ksa dh la[;k dks ns[krs gq;s /kukRed ifj.kke dh izR;k'kk esa ;kstuk;sa fØ;kfUor gSaA

fu"d"kZ

fu"d"kZ :i esa fodkl[k.M iq"ijktx<+ dh cSxk efgyk esa lk{kjrk vfHko`f) gsrq pykbZ tkus okyh mijksä fofHkUu ;kstukvksa ds /kukRed ifj.kke n`f"Vxkspj gksus yxs gSA bu ;kstukvksa ds lad`kRed vuqiz;ksx }kjk jk"Vªh; efgyk lk{kjrk ds lerqY; cSxk efgyk dh lk{kjrk nj esa vfHko`f) dh 'kh?kz laHkkouk,i gSA

vkHkkj

ijeiwT; MkW- lh-ih- frokjh] iwoZ foHkkxk/;{k Hkwxksy] 'kkldh; Bkdqj j.ker flag egkfo|ky;] jhok dk vkHkkjh gw; ftUgksaus 'kks/k i= ds ys[ku gsrq izsj.kk iznku djsr jgsA

IUnHkZ xzUFk lwph

- 1- frokjh] lh-ih- & tutkrh; i;kZoj.k] vk'kk izdk'ku] dkuiqj] 2003(i`- 7-
- 2- IsUls vkWQ bf.M;k & 2001-
- 3- frokjh] f'kodqekj & e-iz- dh tutkfr;kj] fgUnh xzUFk vdkneh e-iz- Hkksiky] 1987(i`- 4-
- 4- fodkl[k.M lkaf[;dh iqfLrdk & 2010] fodkl[k.M iq"ijktx<+-
- 5- cSxk fodkl izkf/kdj.k] 'kgMksy] 2010-
- 6- izxfr ds u;s lksiku] vkfnoklh ,oa vuqlwfr tkfr ds fodkl dh ;kstuk;sa] v-tk- ,oa v-t-tk-dY;k.k foHkkx] e-iz- dk izdk'ku] 2006 ist 15-